

अभ्यासः

1. एकपदेन उत्तरं लिखत-

- (क) सिद्धार्थः कस्यां कक्षायां पठति?

(ख) देशः कस्य तुल्यः अस्ति?

(ग) 'शनोवरुणः' इति कस्याः ध्येयवाक्यम् अस्ति?

(घ) देशसेवायाः सर्वेषां मागणिम् उद्देश्यं किम्?

(ङ) सिद्धार्थस्य मित्रं कः?

2. एकवाक्येन उत्तरं लिखत-

- (क) बालचरः इत्युक्ते किं ज्ञायते?

(ख) 'राष्ट्रियछात्रसेनायाः' (एन.सी.सी.) ध्येयवाक्यं किम्?

(ग) सेनायाः त्रिविधप्रकाराः के सन्ति?

(घ) बालचरस्य प्रथमा प्रतिज्ञा का अस्ति?

(ङ) छात्रजीवने देशसेवायाः मार्गौ कौ?

३. रेखाङ्कितपदम् आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत-

- (क) सिद्धार्थः सप्तम्यां कक्षायां पठति।

(ख) गणवेशधारिणः वयं बालचरा: स्मः।

(ग) “सर्वेषां सहायता” इति द्वितीया प्रतिज्ञा।

(घ) जलसेना जलमार्गात् देशसुरक्षां करोति।

(ङ) बालचरः एकं ग्रामं जनसेवायै गच्छति।

4. मेलनं करुत-

(अ)	(ब)
(क) शन्मोवरुणः	वायुसेना
(ख) एकता अनुशासनञ्च	जलसेना
(ग) नभः स्पृशं दीप्तम्	राष्ट्रियछात्रसेना
(घ) सेवा अस्माकं धर्मः	स्थलसेना

5. कोष्ठकात् चित्वा वाक्यानि रचयत-

अहम्
भवान्
वयम्

पठति, अनुपालयामः, लिखामि।
गच्छामि, गच्छति, कुर्मः।
प्रेरयति, विचरामः, करोमि।
रक्षति, गच्छामः, प्रेरयामि।
शृणोमि, भवामः, करोमि।

6. उदाहरणानुगुणं रूपाणि लिखत-

प्रथमपुरुषः

	धातुः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
यथा-	(वर्तमाने-लट्) गम् (आज्ञायां-लोट्) गम् (क) लिख् (ख) दृश् (पश्य) (ग) वद् (घ) क्रीड् (ङ) उपविश्	गच्छति गच्छतु (गच्छ् + अतु)	गच्छतः गच्छताम् (गच्छ् + अताम्)	गच्छन्ति गच्छन्तु (गच्छ् + अन्तु)

मध्यमपुरुषः

	धातुः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
यथा-	(वर्तमाने-लट्) गम् (आज्ञायां-लोट्) गम् (क) लिख् (ख) दृश् (पश्य) (ग) वद् (घ) क्रीड् (ङ) उपविश्	गच्छसि गच्छ (गच्छ् + अ)	गच्छथः गच्छतम् (गच्छ् + अतम्)	गच्छथ गच्छत (गच्छ् + अत)

उत्तमपुरुषः

	धातुः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
यथा-	(वर्तमाने-लट्) गम् (आज्ञायां-लोट्) गम् (क) लिख् (ख) दृश् (पश्य्) (ग) वद् (ड) उपविश् (घ) क्रीड्	गच्छामि गच्छानि (गच्छ् + आनि)	गच्छावः गच्छाव (गच्छ् + आव)	गच्छामः गच्छाम (गच्छ् + आम)

7. कोष्ठके प्रदत्तशब्दैः रिक्तस्थानानि पूरयत-

(कक्षायां, ग्रामम्, सेवासंस्था, मातृतुल्यः, सेना, बालचरा:, ताः प्रतिज्ञाः, मार्गाभ्याम्)

(क) कस्यां	(ख) एकं
(ग) एका	(घ) गणवेशधारिणः
(ड) काः प्रतिज्ञाः	(च) देशः
(छ) एताभ्यां	(ज) एषा

योग्यताविस्तारः-

● बालचरसंस्थायां षड्वर्षात् आरभ्य षष्ठिवर्षपर्यन्तं सेवां कर्तुं शक्नुमः-

तत्र	बालकानां/पुरुषाणां	योग्यताक्रमः	बालिकानां/महिलानां	योग्यताक्रमः
	वर्षतः +	योग्यता	योग्यता	
	6 +	कब	बुलबुल	
	10 +	स्काउट	गाइड	
	16 +	रोवर	रेझर	

अध्यापकसाहाय्येन अधिकं जानन्तु।

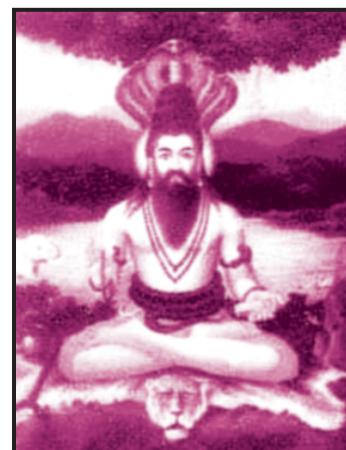
वयं राष्ट्रे जागृयाम् पुरोहिताः ।

विंशः पाठः

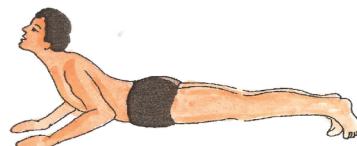
योगः स्वास्थ्यस्य साधनम्

(संस्कृतशिक्षिका विद्यावती स्वच्छात्रां सुलभाम् अपृच्छत्)

- विद्यावती** — सुलभे! ह्यः त्वं कक्षायाम् उपस्थिता न आसीः। किं कारणम्?
- सुलभा** — महोदये! रात्रौ मम उदरपीडा आसीत्। गतसप्ताहे अपि अनेनैव कारणेन पीडिता आसम्। कदाचित् ज्वरः वर्तते। अन्नपचनं सम्यग् नास्ति। क्षुधाभावः सदैव अस्ति।
- विद्यावती** — एतत् चिन्तनीयम्। वैद्यस्य किम् अभिमतम्?
- सुलभा** — वैद्यः औषधयोजनां करोति। किन्तु स्थगिते औषधे पुनः पीडा प्रादुर्भवति। न जाने किं कर्तव्यमिति। धिगस्तु रुग्णजीवनम्।
- विद्यावती** — यदा औषधसेवनं रोगान् न उन्मूलयति, तदा योगोपचारः कर्तव्यः। योगकक्षां गत्वा योगशिक्षिकायाः मार्गदर्शनं स्वीकुरु। सा चिकित्सां करिष्यति।
- सुलभा** — महोदये! योगमार्गः तु सन्यासिनां मार्गः। संसारत्यागं न इच्छामि। अहं छात्रा अस्मि।
- विद्यावती** — न एतत्। योगेन शरीरं चित्तम् अपि स्वस्थं भवति। “शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्” इति प्रसिद्धं वचनम्। स्वस्थे शरीरे अध्ययनं सुकरं भवति। तेन चित्तस्य एकाग्रता भवति। कार्ये कौशलं जायते। योगस्य अभ्यासेन अनेके लाभाः सम्भवन्ति।
(अन्यस्मिन् दिने सुलभा योगकक्षां गत्वा योगशिक्षिकां शारदां मिलितवती।)
- सुलभा** — नमस्ते भगवति। अहं सुलभा। मम शिक्षिका विद्यावती भवती मेलितुं मां समादिशत्। अहम् उदररोगेण पीडिता अस्मि। अतः योगोपचारम् इच्छामि।
- शारदा** — स्वागतं। प्रविश कक्षाम्।
(सुलभा कक्षां प्रविश्य एकां मूर्तिम् अपश्यत्)
- सुलभा** — भगवति। एषः ऋषिः कः?
- शारदा** — एषः भगवान् पतञ्जलिः। एषः योगविद्यायाः प्रवर्तकः। अनेन मुनिना शरीरार्थम् आयुर्वेदे, वाणीशुद्ध्यर्थं व्याकरणे, मनोनिग्रहार्थं च योगशास्त्रे ग्रन्थाः लिखिताः।
- सुलभा** — वन्दे पतञ्जलिम्। योगकक्षायाम् अहं किं करिष्यामि।

- शारदा**
- आदौ स्वस्तिकासनं सिद्धासनं पद्मासनं च कारयिष्यामि एतेषाम् अभ्यासेन एकस्थितौ उपवेशनं स्थिरं भवति। तदा अध्ययने, कार्ये, प्राणायामे लेखने च काठिन्यं न स्यात्।
- सुलभा**
- रोगनिवारणार्थं कः उपायः?
- शारदा**
- कानिचित् आसनानि उदररोगोपचारे प्रयुक्तानि। कानिचित् हस्तपादयोः सञ्चालने सहायकानि। कानिचित् सन्धिरोगम् उन्मूलयन्ति।
- सुलभा**
- कः एषः प्राणायामः? किम् एतद् अपि आसनम्?
- शारदा**
- न। प्राणायामेन श्वासोच्छ्वसनं नियन्त्रितं भवति। अनेन हृदयरोगे, नासिकारोगे श्वासरोगे च लाभः भवति। शवासनं योगनिद्रा च मनःशान्त्यर्थं क्रियेते। ततः उत्साहलाभः भवति। भवती शनैःशनैः सर्वं ज्ञास्यति। सर्वम् एतत् गुरोः निर्देशने करणीयम्।
- सुलभा**
- योगकक्षा किमर्थं प्रातः एव आयुज्यते?
- शारदा**
- प्रातः सूर्यः शान्तः, वायुः शीतलः, शरीरं च निर्मलं भवति। प्रातःकालः सुखकरः भवति। योगः प्राकृतिकः उपचारः। अतः प्रातःकालः योगाय उचितः।
- सुलभा**
- तहि अहं योगाभ्यासाय श्वः आगमिष्यामि।
- शारदा**
- पुनरागमनाय गच्छतु भवती।

शब्दार्थः

द्व्यः	= भूतकालिक कल (बीता हुआ)		
श्वः	= भविष्यकालिक कल (आने वाला)		
करिष्यामि	= मैं करूँगी/करूँगा।	कारयिष्यामि	= मैं कराऊँगी/कराऊँगा।
प्रादुर्भवति	= उत्पन्न होती है।	उन्मूलयति	= मिटाती है।
प्रवर्तकः	= आरम्भकर्ता	ज्वरः	= बुखार
वैद्यः	= डॉक्टर, चिकित्सक	क्षुधाभावः	= (क्षुधा + अभाव)
अभिमतम्	= मत, सलाह		भूख न लगना
समादिशत्	= सलाह दी	सम्यक्	= ठीक

अभ्यासः

1. एकपदेन उत्तरं लिखत-

- (क) कः योगस्य प्रवर्तकः ?
- (ख) केन शरीरं स्वस्थं भवति ?
- (ग) श्वासनियन्त्रणं केन भवति ?
- (घ) कः कालः योगाय उचितः ?
- (ङ) योगनिद्रा किमर्थं क्रियते ?

2. एकवाक्येन उत्तरं लिखत-

- (क) आद्यं धर्मसाधनं किम् अस्ति ?
- (ख) योगेन किं स्वस्थं भवति ?
- (ग) स्वस्थे शरीरे किं सुकरम् ?
- (घ) योगशास्त्रं किमर्थं प्रवर्तितम् ?
- (ङ) सुलभा कस्य मूर्तिम् अपश्यत् ?

3. उचितविकल्पेन रिक्तस्थानानि पूरयत-

- (व्याकरणम्, आयुर्वेदम्, नास्ति, अस्ति, करिष्यति, कारयिष्यति)
- (क) सम्यग् अन्नपचनं।
 - (ख) सदैव क्षुधाभावः।
 - (ग) सुलभा योगं।
 - (घ) शारदा योगं।
 - (ङ) पतञ्जलिः शरीरस्वास्थ्यार्थम् अरचयत्।
 - (च) पतञ्जलिः वाणीशुद्धयर्थं अरचयत्।

4. अधोलिखितपदानि लकारानुसारं लिखत-

(आसीः, भवति, करिष्यति, अपश्यत्, अकरोत्, सम्भवन्ति, इच्छामि, उन्मूलयन्ति, ज्ञास्यामि, आगमिष्यामि)

- (क) लङ् (भूतकालिकः) —
- (ख) लट् (वर्तमाने) —
- (ग) लृट् (भविष्यत्) —

5. अधोलिखितभूतकालिकान् कृदन्तशब्दान् पश्यत रिक्तस्थानं पूरयत च।
(लिखितं, आगतः, पीडिता, प्रयुक्तम्)

- क) बालकः पत्रं लिखति। तेन पत्रं।
- ख) रोगः सुलभां पीडयति। सुलभा रोगेन।
- ग) बालकः गृहम् आगच्छत्। बालकः गृहम्।
- घ) शारदा आसनं प्रायुक्ता। शारदया आसनं।

6. रेखाङ्कितपदानां कृते प्रश्ननिर्माणं कुरुत-

- (क) योगाभ्यासेन कार्ये कौशलं जायते।
- (ख) आसनानि सन्धिरोगान् उन्मूलयन्ति।
- (ग) सुलभा शारदाम् अमिलत्।
- (घ) सर्वं गुरोः निर्देशने करणीयम्।

7. उचितपदमेलनं कुरुत-

	(अ)	(ब)
(क)	कर्ता	स्वास्थ्यम्
(ख)	चिन्तकः	काठिन्यम्
(ग)	सेवकः	कर्तृत्वम्
(घ)	शान्तः	चिन्ता
(ङ)	स्वस्थः	सेवा
(च)	कठिनम्	शान्तिः।

8. अधोलिखितरूपाणां लकारं वचनं पुरुषं च लिखत-

	रूपम्	लकारः	पुरुषः	वचनम्
यथा-	आसीत्	लङ्	प्रथमपुरुषः	एकवचनम्
(क)	आसीः			
(ख)	आसम्			
(ग)	आस्ति			
(घ)	सन्ति			

योग्यताविस्तारः-

- योगासनानां लाभान् लिखत।

प्रसन्नात्मेन्द्रियमना स्वस्थ इत्यभिधीयते।

एकविंशः पाठः

सूक्तयः

- (1) आचारः परमो धर्मः।
- (2) संसर्गजाः दोषगुणाः भवन्ति।
- (3) उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम्।
- (4) हितं मनोहारि च दुर्लभं वचः।
- (5) उद्यमेन हि सिद्ध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः।
- (6) अति सर्वत्र वर्जयेत्।
- (7) विनाशकाले विपरीतबुद्धिः।
- (8) न कूपखननं युक्तं प्रदीप्ते वह्निं गृहे।
- (9) आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत्।
- (10) क्षीयन्ते खलु भूषणानि सततं वाग्भूषणं भूषणम्।

शब्दार्थः

उद्यमेन	= परिश्रम से	संसर्गजाः	= साथ रहने से
प्रदीप्ते	= जलने पर	कूपखननं	= कुआ खोदना
आत्मनः	= अपने	क्षीयन्ते	= नष्ट हो जाते हैं।
भूषणानि	= गहने।		

अभ्यासः

1. एकपदेन उत्तरं लिखत-

- (क) कः परमो धर्मः?
- (ख) विपरीतबुद्धिः कदा भवति?
- (ग) कूपखननं कदा न युक्तम्?
- (घ) केन कार्याणि सिद्ध्यन्ति?
- (ङ) किं सर्वत्र वर्जयेत्?

2. एकवाक्येन उत्तरं लिखत-

- (क) कानि परेषां न समाचरेत्?
- (ख) संसर्गजाः के भवन्ति?
- (ग) सर्वोत्तमं भूषणं किम् अस्ति?

3. रिक्तस्थानानि पूरयत-

- (क) वसुधैव कुटुम्बकम्।
- (ख) हितं मनोहारि च वचः।
- (ग) आत्मनः परेषां न समाचरेत्।
- (घ) न युक्तं प्रदीप्ते वह्निं गृहे।
- (ङ) विनाशकाले

4. उचितपदमेलनं कुरुत-

(अ)	(ब)
(क) संसर्गजाः	विपरीतबुद्धिः।
(ख) उदारचरितानां तु	वर्जयेत्।
(ग) विनाशकाले	दोषगुणाः भवन्ति।
(घ) आत्मनः प्रतिकूलानि	वसुधैव कुटुम्बकम्।
(ङ) अति सर्वत्र	परेषां न समाचरेत्।

5. समानार्थकं शब्दं लिखत-

वह्निः, युक्तं, उद्यमेन, वसुधा

6. अधोलिखितानां पदानां विलोमपदानि पाठात् चित्वा लिखत-

अनुदारचरितानाम्, अनुकूलानि, सुलभम्,
आलस्येन समृद्धिकाले।

7. शुद्धवाक्यानां समक्षं ‘आम्’, अशुद्धवाक्यानां समक्षम् ‘न’ इति लिखत-

(क) संसर्गजाः दोषगुणः न भवन्ति।

(ख) आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां समाचरेत्।

(ग) वाग्भूषणं भूषणं न अस्ति।

(घ) अति सर्वत्र न वर्जयेत्।

(ङ) कार्याणि मनोरथैः सिद्ध्यन्ति।

8. संस्कृतवाक्येषु प्रयोगं कुरुत-

खलु

सततं

गृहे

बुद्धिः

9. रेखाङ्कितपदम् आधृत्य प्रश्नानां निर्माणं कुरुत-

(क) अति सर्वत्र वर्जयेत्।

(ख) आचारः परमो धर्मः।

(ग) उद्यमेन हि सिद्ध्यन्ति कार्याणि।

(घ) उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम्।

योग्यताविस्तारः:-

- विविधभावैः युक्ताः सूक्तीः एकत्र सङ्कलय्य पठन्तु।

शीलं परं भूषणम्।

विविधप्रश्नावली: - 3

1. एकपदेन उत्तरं लिखत-

- (क) अनागतविधाता कुत्र अगच्छत्?
- (ख) धीवराः कदा जलाशयम् अगच्छन्?
- (ग) कः योगस्य प्रवर्तकः?
- (घ) अगस्त्यः किं रचितवान्?
- (ङ) कति जनाः नित्यदुःखिताः?
- (च) शत्रोवरुणः इति ध्येयवाक्यं कस्याः सेनायाः अस्ति?
- (छ) राजी दुर्गाविती कस्मिन् क्षेत्रे जाता?
- (ज) विपरीतबुद्धिः कदा भवति?

2. एकवाक्येन उत्तरं लिखत-

- (क) प्रभाते धीवराः किम् अकुर्वन्?
- (ख) मत्स्यानां नामानि कानि?
- (ग) स्वस्थे शरीरे किं सुकरं भवति?
- (घ) बालचराणां का प्रथमा प्रतिज्ञा?
- (ङ) कस्य धनं दानाय भवति?
- (च) प्रकाशनिस्सारणेन के भोजनं कुर्वन्ति?
- (छ) दलपतशाहः कस्य राज्यस्य शासकः आसीत्?
- (ज) कीदृशं वचः दुर्लभं भवति?

3. अपेक्षितं परिवर्तनं कुरुत-

- (क) बालचराः (एकवचनम्)
- (ख) दलपतशाहस्य (तृतीया विभक्तिः)
- (ग) प्राणायामस्य (सप्तमी विभक्तिः)
- (घ) आगमनाय (प्रथमा विभक्तिः)
- (ङ) साधौ (बहुवचनम्)
- (च) रसायनम् (बहुवचनम्)

4. उचितविकल्पेन वाक्यानि पूरयत-

(क) परोपकारः	अस्ति।	(पुण्याय/पापाय/धर्माय)
(ख) दुर्गाविती यशःशरीरेण अद्यापि	।	(जीवन्ति/अजीवत्/जीवति)
(ग) पतञ्जलिः आयुर्वेदं	अरचयत्।	(शरीराय/मनसे/वाण्यै)

- (घ) महर्षिः कणादः जनकः। (परमाणुवादस्य/योगस्य/शल्यक्रियायाः)
 (ङ) स्थलसेना देशरक्षणं करोति।(आकाशमार्गात्/स्थलात्/जलमार्गात्)
 (च) विनाशकाले। (अनुकूलबुद्धिः/विपरीतबुद्धिः/सद्बुद्धिः)

5. अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितशब्दानां कृते प्रश्नानां निमार्ण कुरुत-

- (क) मृतं प्रत्युत्पन्नमतिं धीवराः जालात् बहिः अकुर्वन्।
 (ख) धीवराः मत्स्यान् जाले बद्धवा नेष्यन्ति।
 (ग) रेखागणितं शुल्बसूत्रे अस्ति।
 (घ) पृथ्वी सूर्यं परिक्रामति।
 (ङ) लोककल्याणं दुर्गावत्याः आदर्शः आसीत्।
 (च) सेनायाः त्रयः प्रकाराः।
 (छ) उद्यमेन कार्याणि सिद्ध्यन्ति।

6. यथायोग्यं योजयत-

(अ)	(ब)
(क) संसर्गजाः	परिक्रमां करोति
(ख) वायुसेना	रानीदुर्गावतीविश्वविद्यालयः
(ग) शरीरमादां	तमो हन्ति
(घ) एकश्चन्द्रः	खलु धर्मसाधनम्
(ङ) पृथ्वीसूर्यस्य	नभः स्पृशं दीप्तम्
(च) जबलपुरनगरे	दोषगुणाः

7. शुद्धवाक्यानां समक्षं 'आम्' अशुद्धवाक्यानां समक्षं 'न' इति लिखत-

(क) संसर्गजाः दोषगुणाः न भवन्ति।	____
(ख) दुर्गावती मालवक्षेत्रे राज्यम् अकरोत्।	____
(ग) पतञ्जलिः धनुर्वेदम् अरचयत्।	____
(घ) बालचराः देशसेवां कुर्वन्ति।	____
(ङ) साधोः धनं दानाय भवति।	____
(च) बोधायनः पाइथागोरसतः पूर्वम् अभवत्।	____

8. समानार्थकशब्दानां मेलनं कुरुत—

(अ)	(ब)
(क) ऋषिः	चिकित्सकः
(ख) पीडा	निवारणम्
(ग) वैद्यः	अन्धकारः
(घ) उन्मूलनम्	कठिनम्
(ङ) तमः	दुःखम्
(च) दुर्लभम्	मुनिः

9. विपरीतार्थकशब्दानां मेलनं कुरुत—

(अ)	(ब)
(क) अनुकूलम्	अस्तः
(ख) स्वदेशः	परस्य
(ग) कष्टकारकम्	उद्यमः
(घ) आलस्यम्	सुखकारकम्
(ङ) स्वस्य	विदेशः
(च) उदयः	प्रतिकूलम्

10. कोष्ठकात् उचितं पदं चित्वा रिक्तस्थानं पूरयत—

(क्रीत्वा, नीत्वा, क्रेतुं, आगत्य, गतवान्, दातुं, जलाशये, प्रविश्य)

- (क) मत्स्याः निवसन्ति स्म।
- (ख) मोहनः भोजनं विद्यालयं
- (ग) सः पुस्तकं गृहकार्यं कृतवान्।
- (घ) सः लेखनीं आपणं गतवान्।
- (ङ) ततः गृहं पत्रं लिखितवान्।
- (च) सः आपणतः भगिन्यै उपहारम् आनीतवान्।
- (छ) रात्रौ शयनकक्षं सुप्तवान्।

11. उचितविकल्पेन वाक्यानि पूरयत-

- (क) विद्या भवति। (ज्ञानस्य/ज्ञानाय)
- (ख) औषधिः उन्मूलयति। (रोगान्/रोगाणाम्)
- (ग) अहं सप्तम पठामि। (कक्षायाः/कक्षायाम्)

(घ) आर्यभटः	गतिं ज्ञातवान्	(प्रकाशाय/प्रकाशस्य)
(ङ) दुर्गावती	राज्यम् अकरोत्।	(चातुर्येण/चातुर्यम्)
(च) वायुसेना	राष्ट्रं रक्षति।	(वायुमार्गे/वायुमार्गात्)

12. उचितक्रियापदेन वाक्यं पूरयत्-

(क) आगामिमासे अहं जबलपुरं		(अगच्छम्/गमिष्यामि)
(ख) ह्यः भोजने मिष्ठानं		(अस्ति/आसीत्)
(ग) त्वं योगकक्षां		(प्रविशति/प्रविश)
(घ) वयं सर्वे देशसेवां		(कुर्मः/कुर्वन्ति)
(ङ) मयूराः वने		(नृत्यति/नृत्यन्ति)
(च) शरीरे द्वे नेत्रे		(भवन्ति/भवतः)

13. अन्वयपूर्ति कुरुत-

- क) गुणीपुत्रः वरं शतानि अपि च। एकः
..... तमः तारागणाः च।
- ख) यथा यथा मनः कल्याणे। तथा
अस्य सर्वार्थाः अत्र न।
-

परिशिष्टम्

सादरं समीहताम्

सादरं समीहताम् वन्दना विधीयताम्
 श्रद्धया स्वामातुभू-समर्चना विधीयताम्॥
 आपदे भवन्तु वा, विद्युतो लसन्तु वा
 आयुधानि भूरिशोऽपि मस्तके पतन्तु वा
 धीरता न हीयतां, वीरता विधीयतां
 निर्भयेन चेतसा पदं पुरो निधीयताम्॥ ॥ सादरं ॥
 प्राणदायिनी इयं त्राणदायिनी इयं
 शक्तिमुक्तिभक्तिदा सुधाप्रदायिनी इयं
 एतदीयवन्दने सेवनेऽभिनन्दने
 साभिमानमात्मनो जीवनं प्रदीयताम्॥ ॥ सादरं ॥

कृत्वा नवदृढसङ्कल्पम्

कृत्वा नवदृढसङ्कल्पम्
 वितरन्तो नवसन्देशम्
 घटयामो नवसङ्खटनम्
 रचयामो नवमितिहासम्॥
 नवमन्वन्तरशिल्पिनः
 राष्ट्रसमुन्नतिकाडिक्षणः
 त्यागधनाः कार्येकरताः
 कृतिनिपुणाः वयमविषण्णाः॥ ॥ कृत्वा ॥
 भेदभावनां निरासयन्तः
 दीनदरिद्रान् समुद्धरन्तः
 दुःखवितप्तान् समाश्वसन्तः
 कृतसङ्कल्पान् सदा स्मरन्तः॥ ॥ कृत्वा ॥
 प्रगतिपथान्नहि विचलेम
 परम्परां संरक्षेम
 समोत्साहिनो निरुद्धेगिनो
 नित्यनिरन्तरगतिशीलाः ॥ कृत्वा ॥

अवनितलं पुनरक्वतीर्णा स्यात्

अवनितलं पुनरक्वतीर्णा स्यात्
संस्कृतगङ्गाधारा
धीरभगीरथवंशोऽस्माकं
वयं तु कृतनिर्धाराः॥

निपत्तु पण्डितहरशिरसि
प्रवहतु नित्यमिदं वचसि
प्रविशतु वैयाकरणमुखं
पुनरपि वहतात् जनमनसि
पुत्रसहस्रं समुद्भूतं स्यात्
यान्तु च जन्मविकाराः || धीरभगीरथ.....॥

ग्रामं ग्रामं गच्छाम
संस्कृतशिक्षां यच्छाम
सर्वेषामपि तृप्तिहितार्थं
स्वक्लेशं न हि गणयेम
कृते प्रयत्ने किं न लभेत
एवं सन्ति विचाराः || धीरभगीरथ.....॥

या माता संस्कृतिमूला
यस्या व्याप्तिः सुविशाला
वाङ्मयरूपा सा भवतु
लसतु चिरं सा वाङ्माला
सुरवाणीं जनवाणीं कर्तुं
यतामहे कृतिशूराः || धीरभगीरथ.....॥

वन्दे भारतमातरम्

वन्दे भारतमातरं वद, भारत! वन्दे मातरम्
वन्दे मातरं, वन्दे मातरं, वन्दे मातरम्॥

जन्मभूरियं वीरवराणां त्यागधनानां धीराणाम्
मातृभूमये लोकहिताय च नित्यसमर्पितचित्तानाम्।
जितकोपानां कृतकृत्यानां वित्तं तृणवद् दृष्टवताम्
मातृसेवनादात्मजीवने सार्थकतामानीतवताम् ॥ १ ॥

ग्रामे ग्रामे कर्मदेशिकास्तत्त्ववेदिनो धर्मरताः
अर्थसञ्चयस्त्यागहेतुको धर्मसम्मतः काम इह।
नश्वरबुद्धिः क्षणपरिवर्तिनि काये, आत्मन्यादरधीः
जातो यत्र हि स्वस्य जन्मना धन्यं मन्यत आत्मानम् ॥ २ ॥

मातस्त्वत्तो वित्तं चित्तं स्वत्वं प्रतिभा देहबलम्
नाहं कर्ता, कारयसि त्वं, निःस्पृहता मम कर्मफले।
अर्पितमेतज्जीवनपुष्पं मातस्तव शुभपादतले
नान्यो मन्त्रो नान्यचिन्तनं नान्यदेशहिताद्भिः ऋते ॥ ३ ॥

(क) शब्दरूपाणि - संज्ञाशब्दः

इकारान्तः पुल्लिङ्गः “हरि” शब्दः

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	हरिः	हरी	हरयः
द्वितीया	हरिम्	हरी	हरीन्
तृतीया	हरिणा	हरिभ्याम्	हरिभिः
चतुर्थी	हरये	हरिभ्याम्	हरिभ्यः
पञ्चमी	हरेः	हरिभ्याम्	हरिभ्यः
षष्ठी	हरेः	हर्योः	हरीणाम्
सप्तमी	हरौ	हर्योः	हरिषु
सम्बोधनम्	हे हरे!	हे हरी!	हे हरयः!

एवमेव मुनि, कवि, रवि, इत्यादयः।

उकारान्तः पुल्लिङ्गः “भानु” शब्दः

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	भानुः	भानू	भानवः
द्वितीया	भानुम्	भानू	भानून्
तृतीया	भानुना	भानुभ्याम्	भानुभिः
चतुर्थी	भानवे	भानुभ्याम्	भानुभ्यः
पञ्चमी	भानोः	भानुभ्याम्	भानुभ्यः
षष्ठी	भानोः	भान्वोः	भानूनाम्
सप्तमी	भानौ	भान्वोः	भानुषु
सम्बोधनम्	हे भानो!	हे भानू!	हे भानवः !

एवमेव गुरु, तरु, शिशु, साधु इत्यादयः।

इकारान्तः स्त्रीलिङ्गः “मति” शब्दः

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	मतिः	मती	मतयः
द्वितीया	मतिम्	मती	मतीः
तृतीया	मत्या	मतिभ्याम्	मतिभिः
चतुर्थी	मत्यै, मतये	मतिभ्याम्	मतिभ्यः
पञ्चमी	मत्याः, मतेः	मतिभ्याम्	मतिभ्यः
षष्ठी	मत्याः, मतेः	मत्योः	मतीनाम्
सप्तमी	मत्याम्, मतौ	मत्योः	मतिषु
सम्बोधनम्	हे मतेः!	हे मती!	हे मतयः!

एवमेव बुद्धि, गति, रात्रि इत्यादयः।

इकारान्तः स्त्रीलिङ्गः “लेखनी” शब्दः

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	लेखनी	लेखन्यौ	लेखन्यः
द्वितीया	लेखनीम्	लेखन्यौ	लेखनीः
तृतीया	लेखन्या	लेखनीभ्याम्	लेखनीभिः
चतुर्थी	लेखन्यै	लेखनीभ्याम्	लेखनीभ्यः
पञ्चमी	लेखन्याः	लेखनीभ्याम्	लेखनीभ्यः
षष्ठी	लेखन्याः	लेखन्योः	लेखनीनाम्
सप्तमी	लेखन्याम्	लेखन्योः	लेखनीषु
सम्बोधनम्	हे लेखनि!	हे लेखन्यौ!	हे लेखन्यः!

एवमेव जननी, नदी, द्रोणी, गौरी इत्यादयः।

उकारान्तः स्त्रीलिङ्गः “धेनु” शब्दः

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	धेनुः	धेनू	धेनवः
द्वितीया	धेनुम्	धेनू	धेनूः
तृतीया	धेन्वा	धेनुभ्याम्	धेनुभिः
चतुर्थी	धेन्वै, धेनवे	धेनुभ्याम्	धेनुभ्यः
पञ्चमी	धेन्वाः, धेनोः	धेनुभ्याम्	धेनुभ्यः
षष्ठी	धेन्वाः, धेनोः	धेन्वोः	धेनूनाम्
सप्तमी	धेन्वाम्, धेनौ	धेन्वोः	धेनुषु
सम्बोधनम्	हे धेनो!	हे धेनू!	हे धेनवः!

एवमेव रेणु, रज्जु इत्यादयः।

इकारान्तः नपुंसकलिङ्गः “वारि” शब्दः

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	वारि	वारिणी	वारीणि
द्वितीया	वारि	वारिणी	वारीणि
तृतीया	वारिणा	वारिभ्याम्	वारिभिः
चतुर्थी	वारिणे	वारिभ्याम्	वारिभ्यः
पञ्चमी	वारिणः	वारिभ्याम्	वारिभ्यः
षष्ठी	वारिणः	वारिणोः	वारिणाम्
सप्तमी	वारिणि	वारिणोः	वारिषु
सम्बोधनम्	हे वारे, वारि!	हे वारिणी!	हे वारीणि!

उकारान्तः नपुंसकलिङ्गः “मधु” शब्दः

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	मधु	मधुनी	मधूनि
द्वितीया	मधु	मधुनी	मधूनि
तृतीया	मधुना	मधुभ्याम्	मधुभिः
चतुर्थी	मधुने	मधुभ्याम्	मधुभ्यः
पञ्चमी	मधुनः	मधुभ्याम्	मधुभ्यः
षष्ठी	मधुनः	मधुनोः	मधूनाम्
सप्तमी	मधुनि	मधुनोः	मधुषु
सम्बोधनम्	हे मधो, मधु!	हे मधुनी!	हे मधूनि!

सर्वनामशब्दाः

दकारान्तः पुंलिङ्गः “एतद्” (यह) शब्दः

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	एषः	एतौ	एते
द्वितीया	एतम्, एनम्	एतौ, एनौ	एतान्, एनान्
तृतीया	एतेन, एनेन	एताभ्याम्	एतैः
चतुर्थी	एतस्मै	एताभ्याम्	एतेभ्यः
पञ्चमी	एतस्मात्	एताभ्याम्	एतेभ्यः
षष्ठी	एतस्य	एतयोः, एनयोः	एतेषाम्
सप्तमी	एतस्मिन्	एतयोः, एनयोः	एतेषु

* सर्वनामशब्देषु सम्बोधनं न भवति।